

ЕЎРАПЕЙСКИ ГУМАНІТАРНЫ УНІВЕРСІТЭТ

Вільня
2012

Institute for Historical Research of Belarus

HOMO HISTORICUS 2012

The Annual of Anthropological History

Edited by Aliaksandr Smalianchuk,
Doctor of Historical Studies

Інстытут гістарычных даследаванняў Беларусі

HOMO HISTORICUS 2012

Гадавік антрапалагічнай гісторыі

Пад рэдакцыяй
доктара гістарычных навук А.Ф. Смаленчука

УДК 93/99
ББК 63.3
Н76

Рэкамендавана да выдання:
Навуковай радай Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта
(пратакол № 53-16 ад 13 ліпеня 2011 г.)

Рэдкалегія:
Аляксандр Смалянчук, Ірына Дубянецкая, Воля Шаталава,
Алесь Пагарэлы, Андрэй Вашкевіч

European Humanities University
Center for Advanced Studies and Education (CASE),
the project “Social Transformations in the Borderland: Belarus, Ukraine, Moldova”

EHU expresses its sincere gratitude for assistance and financial support
of the project to Carnegie Corporation, New York

Н76 **Homo Historicus 2012.** Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд.
А.Ф. Смаленчука. – Вільня: ЕГУ, 2012. – 526 с.

ISBN 978-9955-773-53-5.

Homo Historicus 2012 працягвае традыцыю гісторыка-антрапалагічнага падыходу да вывучэння мінулага Беларусі, якую распачалі першыя тамы гадавіка (*Homo Historicus 2008* і *Homo Historicus 2009*). Традыцыйная для гадавіка праблема *Чалавека ў беларускай гісторыі ў матэрыялах чарговага тома* спалучаецца з даследаваннямі міфалогіі, а таксама прэзентацыяй невядомай *Беларускі ў архівах і бібліятэках замежжа*, раздзелам прысвечаным памяці В. Скалабана.

УДК 93/99
ББК 63.3

ISBN 978-9955-773-53-5

© ЕГУ, 2012

© Center for Advanced Studies and Education (CASE), 2012

ЗМЕСТ

ГІСТОРЫЯ, АНТРАПАЛОГІЯ HISTORY, ANTHROPOLOGY

<i>Айцец Аляксандар Надсан (Лондан)</i> ЭЎРАПЕЕЦ У ЭЎРАПЕЙСКІМ ГОРАДЗЕ: СКАРЫНА Ў ВІЛЬНІ.....	10
<i>Fr Alexander Nadson (London)</i> A EUROPEAN IN THE EUROPEAN CITY: SKARYNA IN VILNIA.....	10
<i>Вольга Бабкова (Менск)</i> ЧАТЫРЫ АДАМЫ. З НАГОДЫ ПОШУКУ АДРАСАТА ВЕРШАВАНАГА ЛІСТА ФРАНЦІШКА	20
<i>Volha Babkova (Miensk)</i> THE FOUR ADAMS: IN SEARCH OF THE ADDRESSEE OF A FRANCISZEK'S LETTER-IN-VERSE	20
<i>Аляксандр Радзюк (Гродна)</i> ПАЎСТАННЕ 1863–1864 гг. У ЛЁСЕ ЖЫХАРОЎ ПЯЦІ ШЛЯХЕЦКІХ ВАКОЛІЦ	41
<i>Aliaksandr Radziuk (Hrodna)</i> THE 1863–1864 UPRISING IN THE FATE OF FIVE YEOMAN NEIGHBOURHOODS.....	41
<i>Андрэй Ціхаміраў (Варшава)</i> ЖАНОЧЫЯ ВОБРАЗЫ Ў “ЗАХОДНЕРУСКАЙ” НАРАЦЫІ	69
<i>Andrej Cichamiraj (Warsaw)</i> FEMALE CHARACTERS IN THE “WEST-RUSSIAN” NARRATION.....	69
<i>Ганна Энгелькінг (Варшава)</i> ПАМІЖ ПАНАМ І ЖЫДОМ. ЗАЎВАГІ ПРА СТРУКТУРУ ІДЭНТЫЧНАСЦІ БЕЛАРУСКІХ КАЛГАСНІКАЎ НА РУБЯЖЫ ХХ–ХХІ ст. (пераклад з польскай мовы А. Пагарэлага і А. Смаленчука)	89
<i>Anna Engelking (Warsaw)</i> BETWEEN THE MASTER AND THE JEW: REMARKS ON BELARUSIAN COLLECTIVE FARMS WORKERS' IDENTITY AT THE TURN OF THE 20 TH AND 21 ST CENTURIES	89
<i>Ларыса Міхайлік (Гродна)</i> КАТАЛІЦКІ КАСЦЁЛ БЕЛАРУСІ, ЯГО ВЕРНІКІ І СВЯТАРЫ Ў ПЕРЫЯД НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ (1941–1944)	118

Larysa Michajlik (Hrodna)

THE CATHOLIC CHURCH ACCORDING TO THE INFORMATION
FROM THE OCCUPIED BELARUSIAN TERRITORY (1941–1944) 118

Amir Weiner (Stanford)

THE EMPIRES PAY A VISIT:
GULAG RETURNEES, EAST EUROPEAN REBELLIONS
AND SOVIET FRONTIERS POLITICS..... 157

**ПЕРАКЛАДЫ
TRANSLATIONS**

Фрэдрык Барт (Осла)

УВОДЗІНЫ ДА НАВУКОВАГА ЗБОРНІКА ETHNIC GROUPS
AND BOUNDARIES. THE SOCIAL ORGANIZATION OF CULTURE
DIFFERENCE (1969) (пераклад з англійскай мовы А. Пагарэлага) 196

Fredrik Bart (Oslo)

INTRODUCTION TO HIS ETHNIC GROUPS AND BOUNDARIES.
THE SOCIAL ORGANIZATION OF CULTURE DIFFERENCE (1969) 196

Міраслаў Грох, Джытка Малечкова (Прага)

ГІСТАРЫЧНАЯ СПАДЧЫНА: КАНТЫНУІТЭТ
І ДЫСКАНТЫНУІТЭТ У КАНСТРУЯВАННІ
НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ГІСТОРЫІ
(пераклад з англійскай мовы Д. Фядотавай)..... 232

Miroslav Hroch and Jitka Malečková (Praha)

HISTORICAL HERITAGE: CONTINUITY AND DISCONTINUITY
IN THE CONSTRUCTION OF NATIONAL HISTORIES..... 232

Юзаф Абрэмбскі (Варшава)

ПАНШЧЫНА Ў ПАМЯЦІ ПАЛЕШУКОЎ
(пераклад з польскай мовы Г. Бычкоўскай і А. Смаленчука)..... 257

Józef Obrębski (Warsaw)

PANŃCZYNA IN THE MEMORY OF PALIEŠUKI..... 257

STUDIA MITHOLOGICA

Ірына Дубянецкая (Менск)

ЗЬНІКЛЫ БОГ ЗЬНІКЛАГА НАРОДУ:
ЭКЗЫСТЭНЦЫЙНЫ ХАОС У ХІТЫЦКАЙ МІТАЛЁГІІ..... 297

Iryna Dubianetskaya (Miensk)

THE VANISHING GOD OF THE VANISHED PEOPLE:
EXISTENTIAL CHAOS IN HITTITE MYTHOLOGY 297

<i>Надзея Храпавіцкая (Вільня)</i>	
ІЛУЯНКА І ВЯЛЕС: ХТАНІЧНАЕ БОСТВА ІНДАЭЎРАПЕЙСКАГА МІТУ Ў ХІТЫЦКІМ І БЕЛАРУСКІМ УВАСАБЛЕНЬНЯХ	331
<i>Nadzieya Khrapavickaya (Vilnia)</i>	
ILLUYANKA AND VIALIES: THE CHTHONIC GOD OF THE INDO-EUROPEAN MYTH IN HITTITE AND BELARUSIAN REPRESENTATIONS	331
<i>Ганна Кавалёва (Менск)</i>	
СІНЯЯ СВИТА ТЭЛІПІНУ	342
<i>Hanna Kavaliova (Miensk)</i>	
THE BLUE ROBE OF TELIPINU	342

НОМО POLITICUS

<i>Макота Хаясака (Токіа)</i>	
КРАЁВАЯ ІДЭЯ Ў ГІСТАРЫЧНАЙ РЭФЛЕКСІІ. ПАРАЎНАЎЧЫ АНАЛІЗ (пераклад з польскай мовы Ю. Марчук і А. Смаленчука)	351
<i>Makoto Hayasaka (Tokyo)</i>	
‘KRAJOWOŚĆ’ IDEA IN HISTORICAL REFLECTION. COMPARATIVE ANALYSIS	351
<i>Аляксандр Смалянчук (Гродна)</i>	
КРАЁВАЯ ІДЭЯ І БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 1920–1930-я гг.	380
<i>Aliaksandr Smalianchuk (Hrodna)</i>	
‘KRAJOWOŚĆ’ IDEA AND THE BELARUSIAN NATIONAL MOVEMENT IN 1920–1930 IN WESTERN BELARUS.....	380

БЕЛАРУСІКА Ў АРХІВАХ І БІБЛІЯТЭКАХ ЗАМЕЖЖА BELARUSIAN SOURCES IN FOREIGN ARCHIVES AND LIBRARIES

<i>Леонід Смiловицкіі (Тель-Авiв)</i>	
ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ, ОТРАЖЕННАЯ В ИЗРАИЛЕ: ОБЗОР АРХИВНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ	408
<i>Leonid Smilovitsky (Tel Aviv)</i>	
THE HISTORY OF BELARUS AS REFLECTED IN ISRAEL: A REVIEW OF ARCHIVAL COLLECTIONS OF DOCUMENTS AND MATERIALS	408

<i>Ганна Паўлоўская, Ірына Краўчук (Варшава)</i>	
ФУНДАЦЫЙНЫ ПРЫВІЛЕЙ ПОЛАЦКАГА КАЛЕГУМА ТАВАРЫСТВА ІСУСА	429
<i>Hanna Paŭloŭskaya, Iryna Kraŭčuk (Warsaw)</i>	
THE FOUNDATION CHARTER OF THE JESUIT COLLEGE IN POLACAK.....	429
БЕЛАРУСІКА Ў АРХІВАХ І БІБЛІЯТЭКАХ ЛІТВЫ (укладальнік А. Смалянчук)	454
BELARUSIAN MATTERS IN LITHUANIAN ARCHIVES AND LIBRARIES.....	454
<i>Вольга Лабачэўская (Менск)</i>	
ФАЛЬКЛАРЫСТЫЧНЫ АРХІЎ БЕЛАРУСКАГА МУЗЕЯ ІМЯ ІВАНА ЛУЦКЕВІЧА: ВЯРТАННЕ ПРАЗ 65 ГАДОЎ	465
<i>Volha Labačėjskaya (Miensk)</i>	
FOLKLORE ARCHIVE OF THE IVAN LUCKIEVIČ BELARUSIAN MUSEUM: REDISCOVERED AFTER 65 YEARS	465

ЭКСПЕДЫЦЫЙНЫЯ НАТАТКІ EXPEDITIONARY NOTES

<i>Аляксандр Смалянчук (Гродна)</i>	
ШЛЯХАМ М. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКАГА, АБО НАТАТКІ З ПАЛЕСКАЙ ЭКСПЕДЫЦЫІ ЛЕТА 2009 г.	488
<i>Aliaksandr Smalianchuk (Hrodna)</i>	
FOLLOWING THE ROUTE OF DOŪNAR-ZAPOLSKI, OR THE NOTES OF THE 2009 PALIEŚSIE EXPEDITION	488
<i>Рут Маркус (Тэль-Авіў), Лявон Карповіч (Лунна)</i>	
ДЗВЕ СХЕМЫ ГЕТА “ЛУННА-ВОЛЯ”	508
<i>Ruth Marcus (Tel Aviv), Liavon Karpovič (Lunna)</i>	
THE TWO PLANS OF THE “LUNNA-VOLIA” GHETTO	508

РЭЦЭНЗІЯ BOOK REVIEW

<i>Ганна Зяліньска (Варшава)</i>	
СЛОЎНІК МОВЫ ПАМЕЖЖА	517
<i>Anna Zielińska (Warsaw)</i>	
VOCABULARY OF THE BORDERLAND	517

ЖАНОЧЫЯ ВОБРАЗЫ Ў “ЗАХОДНЕРУСКАЙ” НАРАЦЫІ

Андрэй Ціхаміраў

(Варшава)

Summary

On the basis of articles and literary works published in the Russian magazine “The Messenger of Western Russia” (1862–1871), the article presents the images of the “Polish” and “Russian” women from the Western Provinces of the Russian Empire. The image of the woman was closely related not only to the gender stereotypes, but also with the ethnic and religious issues. Westrus’ism ideology was conservative considering the question of the equal rights for women. At the same time it used anti-Polish and anti-Catholic rhetoric. In the second half of the XIX century Westrus’ism was one of the main ideologies in the Belarusian and Lithuanian territories clearly relating to the late Russian Slavophilism.

Даследаванне фармавання і развіцця нацыянальнай ідэі, “канструявання” нацыі і нацыянальнай ідэнтычнасці з’яўляецца адной з галоўных праблемаў у сучаснай гуманістыцы, асабліва ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы і былога СССР. Патрэба ў абгрунтаванні ўласнай незалежнасці, узмацненні агульнай ідэнтыфікацыі сваіх грамадзян, легітымацыі ўлады і супрацьдзеянні канкурэнтным “праектам” ідэнтычнасці прыводзіць інтэлектуалаў гэтых краінаў да пошуку каранёў нацыі ў мінулым. Названы працэс мае шмат аналогій з фармаваннем мадэрнай нацыянальнай ідэнтычнасці ў гэтым рэгіёне ў XIX – пачатку XX ст. Большасць этнічных супольнасцяў у гэты перыяд прайшла

пэўную эвалюцыю і ператварылася ў легітымныя ва ўласным разуменні, а таксама ў разуменні суседзяў нацыі з цэлым комплексам прыкметаў, якія адрозніваюць іх адну ад другой. Станаўленне некаторых з іх мела адрозную ад іншых траекторыю, якая садзейнічала з'яўленню нетыповых для рэгіёна супольнасцяў, “адстаючых” у сваім нацыянальным развіцці ад астатніх. Да такога тыпу супольнасцяў частка навукоўцаў адносіць таксама беларусаў².

Асэнсаванне канцэпту беларускасці праходзіла ў складаных умовах, якія аб'ектыўна процідзейлі фармаванню гамагеннага “праекта” ідэнтычнасці. На яўнасць некалькіх культурна-рэлігійных, этнічных і сацыяльных супольнасцяў на адной тэрыторыі, якая доўгі час не ўспрымалася ў якасці адзінага, адрознага ад іншых геаграфічнага і этнаграфічнага суб'екта, стварала глебу для ўзнікнення некалькіх “нацыянальных праектаў”, якія часта амаль не перасякаліся паміж сабою. Дадатковым фактарам было ўспрыняцце тэрыторый сучасных краін Усходняй Еўропы (Беларусі, Украіны, Літвы, Малдовы) у якасці памежжа, часткі пэўнай адзінай тэрыторыі або нечага невядомага і нявызначанага.

Адным з такіх праектаў ідэнтычнасці, самаапісання і самаацэнкі для часткі інтэлектуальных элітаў беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх земляў сталася “заходнеруская” ідэя. Асновай для яе развіцця было імкненне часткі уніяцкіх і праваслаўных інтэлектуалаў (перадусім, духавенства) да эмансipaцыі ад уплываў рыма-каталіцкага касцёла, польскай і лацінскай культурнай традыцыі на апошнім этапе існавання поліэтнічнай Рэчы Паспалітай і падчас далучэння гэтых земляў да Расійскай імперыі.

Адначасна з “вызваленнем” ад яшчэ дамінуючай і прыцягальнай для вялікай колькасці насельніцтва польскай культуры адбываўся працэс асэнсавання і каланіяльнага засваення земляў былога Вялікага Княства Літоўскага расійскімі навукоўцамі, якія канструявалі ўласнае бачанне літоўска-беларускіх земляў як часткі Расіі³. Паказальна, што найбольшы ўнёсак у асэнсаванне беларускіх губерняў у якасці “адвечна” праваслаўнай і расійскай тэрыторыі зрабілі менавіта ўраджэнцы гэтых мясцінаў. Канструяванне ўяўленняў пра Беларусь у расійскай свядомасці і свядомасці каланізаваных мясцовых элітаў адбывалася пад уражаннем ад паўстанняў 1830–1831 і асабліва 1863–1864 гадоў⁴. Расійская грамадская думка атрымала ў гэты час вялікую колькасць розных публікацый пра “сваё” “заходняе памежжа” менавіта ў тым сэнсе, які адпавядаў уяўленням пра яго ў асяродку “заходнерускіх” дзеячаў⁵. Паўстанні былі тым каталізатарам, які прывёў да зацікаўленасці беларуска-літоўскімі губернямі ў расійскай навуцы і грамадскай думцы, а згодна з выказваннем Лары Вульфа⁶, да своеасаблівага “вынаходжання” Беларусі і змяшчэння яе ў ментальнай геаграфіі імперскіх элітаў.

Назву “заходнерусізм” увёў у навуковы слоўнік беларускі гісторык і палітык Аляксандр Цвікевіч у канцы 1920-х гадоў⁷. У наступныя гады рознабаковае даследаванне гэтай праблемы было абцяжарана панаваннем марксісцка-ленінскай метадалогіі ў гістарыяграфіі і фактычным знішчэннем беларускай гістарычнай школы рэпрэсіямі сталінскіх часоў. Дадаткова з канца 1930-х гадоў частка асноўных ідэй “заходнерусізму” перайшла ў савецкую мадэль гісторыі Беларусі. Крах манаполіі на навуковыя даследаванні прывёў не толькі да рэвізіі савецкай гістарыяграфіі, з’яўлення (ці адраджэння) новых канцэпцый нацыянальнай гісторыі, але таксама да аднаўлення “заходнерускай” матрыцы ў гісторыяпісанні⁸.

Цікаваць да “заходнерускай” школы адзначаецца з канца 1980-х гадоў і працягваецца да сённяшняга часу. Гэтая ўвага перажыла пэўную эвалюцыю, асабліва ў аксіялагічным плане: ад поўнага адмаўлення значэння спадчыны гэтай школы да прыняцця і пашырэння ці больш узважанага і асцярожнага ўспрыняцця як аднаго з этапаў гісторыі нацыянальнага адраджэння. Частка сучасных прыхільнікаў працягу гісторыяпісання ў “заходнерускім” стылі дамагаецца прызнання гэтай мадэлі ў якасці “народнай” і адкідае ўласна найменне сваёй школы як “заходнерускай”. Некаторыя гісторыкі прапануюць называць гэтыя накірунак “школай Міхаіла Каяловіча”⁹, асноўнага прадстаўніка гэтай школы, фактычнага стваральніка дамінуючай нарацыі ў гісторыяпісанні мінулага беларускіх земляў другой паловы XIX стагоддзя.

Аналіз “заходнерускай” нарацыі робяць гісторыкі, палітолагі, філосафы, звяртаючы ўвагу перш за ўсё на праблемы этнічнасці, нацыі, рэлігіі і дзяржавы ў гэтай інтэлектуальнай сістэме¹¹. Трэба адзначыць, што даволі часта гэта робіцца без параўнаўчай перспектывы, практычна пакідаючы па-за ўвагай аналагічныя нарацыі “маларасійства” і “масквафільства” сярод украінцаў¹², прэтэнзіі “заходнерускіх” ідэолагаў на “ўніверсальнасць” сваёй канцэпцыі пры тлумачэнні барацьбы рускай і заходняй цывілізацый у “Заходнім краі”, моцныя сувязі з познім славянафільствам і кансерватыўна-захаўчай ідэалогіяй у Расіі¹³. У некаторых выпадках нават сцвярджаецца, што “заходнерусізм” быў спецыфічным беларускім феноменам¹⁴, што далёка не так.

Гендэрнае вымярэнне гэтай школы, аднак, застаецца практычна недаследаваным. Такі стан можна тлумачыць агульным адставаннем у галіне гендэрных даследаванняў (у тым ліку і гендэрнай гісторыі) на постсавецкай прасторы, розніцай у разуменні галоўных тэрмінаў і тэматыкі, метадалагічнымі і крыніцазнаўчымі праблемамі, вынікаючымі са спробаў аналізу гендэрнай сістэмы аўтараў часоў Расійскай імперыі¹⁵.

Між тым дзеячы заходнерусізму дастаткова шмат месца адводзілі праблеме гендэрных адносінаў, асабліва гендэрнай сацыялізацыі ў сістэме адукацыі. Цікавасць да адукацыі і выхавання маладога пакалення было адной з важных тэмаў на старонках перыядычнага друку. Дадаткова пры аналізе асноўнай тэматыкі “заходнерускай” публіцыстыкі – барацьбы з “паланізмам” і “лацінізмам” і ўмацавання “расійскай народнасці і праваслаўя” ў “краі” звяртае ўвагу значная цікавасць аўтараў да канструявання і стэрэатыпізацыі жаночых вобразаў. Гэтая тэндэнцыя не з’яўляецца нейкай выключнай рысай “заходнерускай” ідэалогіі, а хутчэй тыповай стратэгіяй нацыянальных рухаў для ўзмацнення сваіх пазіцый. Значна спрашчаючы, можна прызнаць “заходнерускую” ідэалогію праектам нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў і ўкраінцаў як часткі расійскай нацыі, апазіцыйнай да розных уяўленняў пра польскую нацыю і праектаў самастойных беларускай, украінскай і літоўскай нацыяў. Пры гэтым трэба ўлічваць, што некаторыя элементы, народжаныя ў межах “школы М. Каяловіча”, сталіся інтэгральнай часткай самастойнай беларускай нацыянальнай ідэі.

Крыніцай для аналізу гендэрнага фактара стаўся шэраг публіцыстычных артыкулаў і літаратурных твораў часопіса “Вестник западной России” (першапачаткова ў 1862–1864 гг. ён выдаваўся пад назвай “Вестник Юго-западной и Западной России”)¹⁶. Спачатку рэдакцыя знаходзілася ў Кіеве (1862–1863), а пазней у Вільні (1863–1871). Галоўным рэдактарам да 1869 года быў Ксенафонт Гаворскі¹⁷ (1811–1871). Апошнія нумары часопіса ў 1870–1871 гг. выйшлі ўжо пад рэдакцыяй Івана Эрэміча.

Даследчыкі адносяць рэдакцыю “Вестника” да кансерватыўнага і радыкальнага накірунку школы (перадусім, у сувязі з адмаўленнем якой-небудзь самастойнасці беларусаў як этнасу), у адрозненні ад больш ліберальнага кірунку, які прадстаўляў Каяловіч, які амаль не публікаваў сваіх тэкстаў на старонках выдання¹⁸. Нягледзячы на тое, што Каяловіч быў вядучым гістарыёграфам і публіцыстам усяго накірунку, Гаворскі захоўваў свае пазіцыі ў рэдакцыі і дакладна сачыў за настроямі кіруючай эліты.

Фармальна часопіс быў незалежным ад уладаў, але атрымліваў розную падтрымку ад віленскіх генерал-губернатараў, перадусім ад Міхаіла Мураўёва. Апрача публіцыстыкі, навуковых і літаратурных твораў рознага жанру, у выданні публікаваліся гістарычныя дакументы, агляды губернскай і цэнтральнай прэсы. Адсутнасць выразнай спецыялізацыі часопіса дазваляла публікаваць самыя розныя тэксты, што дае магчымасць прасачыць не толькі гістарыяграфічныя аспекты “заходнерускай” ідэі. У нашым выпадку канцэнтрацыя на ўласна гістарыяграфічнай нарацыі значна б ускладніла мэту высвятлення гендэр-

ных уяўленняў аўтараў, бо гісторыя жанчынаў і жаночае пытанне не былі галоўнымі для гісторыіпісання гэтай школы. Апрача вывучэння жаночых вобразаў на старонках “Вестника западной России” перспектыўным можа быць таксама аналіз мужчынскай ідэнтычнасці (у першую чаргу вобраз казака), асабліва ў прозе і даследаваннях украінскага пісьменніка, навукоўца і грамадскага дзеяча Панцялеймона Куліша, які публікаваў свае творы ў першы год існавання часопіса¹⁹.

Агульны негатыўны, агрэсіўны і шавіністычны настрой у адносінах да польскай нацыянальнасці і польскага нацыянальнага руху, а таксама каталіцтва ў асноўнай масе тэкстаў “заходнерускай” школы адбіўся таксама на вобразе полек і каталічак. Сутыкненне з польскасцю як з іншасцю, ненарматыўнасцю менавіта ў нацыянальным сэнсе дэманстравала “заходнерусізм” як пэўнага тыпу нацыянальную ідэалогію. “Заходняя Русь” (беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі) успрымалася як поле барацьбы розных пачаткаў, праваслаўнага і каталіцкага, як памежжа антаганістычных цывілізацый.

Пры гэтым аўтары часопіса адмаўлялі “натуральны”, “прыроджаны” характар польскай нацыянальнай самасвядомасці мясцовай шляхецкай эліты, падкрэсліваючы факт пераходу ў каталіцтва ў папярэднія стагоддзі і культурнай паланізацыі: “Мы [...] возвещаем вам, уроженцам Западной России, что вы вовсе не поляки, и следовательно вы не имеете никакой причины ненавидеть нас. Вы не поляки! [...] Вы коренные русские и должны искренне обижаться, если бы кто-нибудь, по своему невежеству, называл вас поляками”²⁰.

Польскія жанчыны (“пані”) побач з мужчынамі згадваюцца сярод “паклёпнікаў” на Расію: “Вот польские паны и ксендзы, пани, паничи и официалисты, подобно неотвязчивой мухе, увиваются около русских мужичков, подабриваясь к ним, роднясь с ними, нашёптывая им на ухо искусительные обеты, расточая пред ними ложь и клевету на всё русское и православное”²¹.

Рэдакцыя таксама звяртала ўвагу на “недасканаласць” сацыяльнага складу польскіх дэманстрантаў падчас падзеяў 1862 года (яшчэ перад самым паўстаннем): “В самом деле, присмотритесь к героям всех польских манифестаций: кто они? Ксендзы, женщины, школьники, ремесленники, за исключением первых, все народ между 16 и 25 годами”²². Узел жанчынаў у манифестацыях (гэта значыць пэўная форма выхаду ў публічную прастору) успрымаўся ў якасці прыкметы недасканаласці і парушэння замацаваных нормаў сярод палякаў “заходніх губерняў”. Агульна аўтар цытаванага артыкула лічыў польскае грамадства “самым карикатурным і дэморалізаваным”²³ у гісторыі.

У артыкуле, прысвечаным поглядам Аляксандра Герцэна, аўтар, які падпісваўся псеўданімам “И. К-ий (из г. Нежин)”, інтэрпрэтаваў патрабаванне

жаночай роўнасці як роўнасці з мужчынам “во всех правах своеволия и попозновения к разврату”²⁴.

Кансерватыўныя адносіны да пытання гендэрнай роўнасці (перш за ўсё ў юрыдычным плане), імкненне да абмежавання свабоды падмацоўваліся меркаваннем пра “разбэшчаную” прыроду жанчынаў, перадусім полек. У апублікаванай у 1866 годзе драме Рыгора Кулжынскага “Пред мятежом”²⁵ польская шляхцянка рознымі спосабамі спрабуе схіліць да здрады расійскага афіцэра, якога накіравалі ва “уездный городок западной России”, выкарыстоўваючы пры гэтым сваё “жаночае хараство”, прывабнасць польскай культуры і імкненне афіцэра ажаніцца з ёй. Таксама ў творы паказана маці будучай нявесты, якая ўсяляк падтрымавае дачку. Дзеянні афіцэра з боку ягонага таварыша па службе разглядаюцца як нацыянальная здрада. Якраз дзякуючы яму, быў раскрыты ўвесь план замаху на патэнцыйнага жаніха з боку палякаў. Польскія жанчыны апісаныя Кулжынскім як пагроза для расійскіх афіцэраў, а сам драматычны твор быў перасцярогай перад “этнічным ворагам” у жаночым вобразе.

Спакуса была вельмі папулярным паняццем у аўтараў “Вестника”, азначаючым не толькі сексуальныя практыкі (выключна з боку жанчынаў), але, перш за ўсё, спробы рэлігійнай канверсіі, якія акрэсліваліся таксама як імкненне да змены нацыянальнай ідэнтыфікацыі (г. зн. своеасаблівую “духоўную спакусу”).

Меркаванне пра “выключную разбэшчанасць” польскага грамадства ў XVIII–XIX стст. рэдакцыя імкнулася пацвердзіць публікацыяй твораў не толькі рускіх аўтараў. Перакладзеная з англійскай аповесць Сцюарта Уілкінсана “Польшча і палякі” мела адмысловы раздзел “Польскія жанчыны”²⁶, які быў прысвечаны месцу жанчын у падрыхтоўцы і правядзенні паўстання 1863–1864 гадоў. Пры гэтым аўтар усяляк падкрэсліваў выключную хітрасць, каварства і выкарыстанне мужчынаў-замежнікаў з боку полек. У падобным стылі напісаныя таксама нарысы французца Луцыяна Фуке, прысвечаныя ўдзелу ягоных суайчыннікаў у польскім паўстанні²⁷.

Увогуле, для аўтараў і выдаўцоў “Вестника западной России” полька была “фанатычнай”²⁸ прадстаўніцай свайго народа, якая імкнецца шляхам падману, спакушэння і гвалту перацягнуць расійскага чыноўніка і вайскоўца на бок паўстанцаў.

Пэўная інтэнсіфікацыя сувязі паміж рэлігійнасцю і жаночасцю назіраецца ў каталіцкіх краінах Еўропы практычна з пачатку XIX ст. Звязана гэта было між іншым з абуджэннем рэлігійнасці сярод “простага люду”²⁹, а таксама з развіццём літургічнай практыкі і спалучэннем нацыянальнага і рэлігійнага

фактараў у многіх еўрапейскіх грамадствах. Мікела Дэ Джорджыё звярнула ўвагу на выразную “фемінізацыю” каталіцтва, карыстаючыся перадусім прыкладамі з Францыі і Італіі³⁰. Каталіцкая рэлігійная практыка паступова насычаецца жаночымі вобразамі. Адбываецца “жаночая прыватызацыя богаслужбы”, якая перш за ўсё праяўляецца ў кульце Дзевы Марыі³¹. Асаблівае месца ў марыйным кульце займае дагмат аб Беззаганным зачацці³², які яскрава падкрэсліваў каталіцкую спецыфіку ў гэтым дагматычным пытанні ў адрозненне ад праваслаўя. Асаблівым феноменам XIX ст. з’яўляецца ўвага да маці, перадусім у сувязі з марыйным культам: “Каталіцкая культура XIX ст. базавалася на падтрыманні сентыментальнай павагі, тыповай для жаночай набожнасці. Мацярынства Багародзіцы перакрэсліла грэх Евы”³³.

На супрацьлеглым полюсе ў тэкстах часопіса знаходзілася “руская і праваслаўная” жанчына “заходняга краю”. Згодна з ідэяй пра “трыадзінную рускую нацыю” (у якую залічваліся таксама беларусы і ўкраінцы), жанчыны называліся рускімі, беларускамі ці нават часцей “жанчынамі заходняй Расіі”. Маркерамі нацыянальнасці выступалі веравызнанне і мова.

Аднак з моўным фактарам у некаторых аўтараў былі праблемы, як напрыклад, у рэдакцыі маскоўскай газеты “День”, якая з здзіўленнем і дакорам канстатавала, што ў сем’ях праваслаўных святароў мовай зносінаў застаецца польская: “В ваших школах, училищах, православных семинариях учащиеся говорят между собой не иначе как по-польски! Мало того, что семейный домашний язык православных русских священников – польский, жёны, сёстры, дочери русских священников не употребляют другого языка, кроме польского... Оне не дают себе труда [...] выучиться по русски, а белорусское наречие презирают, как хлопское. Оне молятся Богу в православных русских церквах по польским молитвенникам!”³⁴ У каментары рэдакцыі “Вестника” сцвярджалася, што ў семінарыях краю ўсе гавораць па-расійску, а большасць семінарыстаў зусім не ведае польскай мовы³⁵.

Дадзены фрагмент паказвае ўплыў польскай культуры на праваслаўнае духавенства (да нядаўняга часу яшчэ ўніяцкае³⁶) і ўсведамленне выключна падпарадкаванага характару становішча жанчыны ў сям’і, успрыняцце яе як “неразумнай істоты”.

Рэдакцыя даволі часта была вымушаная даводзіць, што ўсе “заходнія наслаенні” былі не толькі вынікам “чужой экспансіі”, але таксама маглі быць часткай народнай, “натуральнай” культуры рэгіёна. “Заходнерусы” ў шматлікіх выпадках не былі зразумелыя для імперскай бюракратычнай машыны, асабліва пасля заканчэння кіравання М.М. Мураўёва ў “Паўночна-Заходнім краі”. Аўтары “Дня” пісалі пра доўгі перыяд знаходжання беларускіх земляў

па-за межамі расійскай дзяржавы як асноўную прычыну няведання расійскай мовы і папракалі святароў у неруплівасці і ляноце³⁷.

Гэткім чынам, пры ўсёй “адвечнай рускасці” Беларусі для прадстаўнікоў цэнтральнага друку, гэтая краіна была не зусім такой, якой яны хацелі яе бачыць. Разам з “адкрыццём” тэрыторыі, “ненарматыўнасцю” каталіцтва, аказалася, што і мясцовае праваслаўе далёка не адпавядае расійскім уяўленням пра праваслаўнае веравызнанне.

Ідэалам жанчыны ва ўяўленні “заходнерусаў” была самаахвярная, лагодная маці і паслухмяная жонка (у тэкстах перадусім апісвалася жонка святара).

Асабліва добра гэты вобраз быў азначаны ў артыкулах, прысвечаных праблеме жаночай адукацыі і выхавання на беларуска-літоўскіх землях. У цэнтры ўвагі рэдакцыі былі навучальныя ўстановы для дзяўчат духоўнага звання. Побач з нешматлікімі свецкімі жаночымі навучальнымі ўстановамі ў Расійскай імперыі з 40-х гадоў XIX ст. з’явіліся навучальныя ўстановы духоўнага ведамства, прызначаныя для дачок святароў. Першыя вучылішчы адчыніліся ў Царскім Сяле (1843 г.) і Яраслаўлі (1846 г.) пры падтрымцы вялікай князеўны Вольгі Мікалаеўны (пазнейшай каралевы Вюртэмбергскай)³⁸.

У беларускіх губернях цікавасць да гэтага тыпу школаў назіралася ў 60-я гады XIX ст. у сувязі з павелічэннем колькасці праваслаўных святароў і чыноўнікаў з цэнтральных губерній Расіі, агульным курсе на русіфікацыю рэгіёна пры падтрымцы П. Бацюшкава, обер-пракурора Св. Сінода М. Пратасева і графа Дз. Блудава, пад апекай імператрыцы Марыі Фёдараўны³⁹. На Беларусі першае вучылішча для дзяўчат духоўнага звання было адчынена ў Парычах у 1860 г.⁴⁰ Аўтары “Вестника” (на жаль, большасць артыкулаў на гэтую тэму была апублікавана без пазначэння аўтара) надавалі вялікую ўвагу праграме гэтых устаноў і раскрыццю свайго ўяўлення аб жаночым ідэале.

Абгрунтоўваючы існаванне асобных школ для дачок святароў, адзін з аўтараў пісаў: “Какое назначение девицы духовного звания? Кроме общего назначения всякой девицы, девица духовного звания имеет и своё особенное призвание: она по преимуществу предназначается в подруги лиц того же духовного звания. Права рождения, условия и обстановка жизни, нравы, привычки, склад мирозерцания и характер симпатий влечёт её мысли и желания к духовному сословию, к юноше-сыну соседнего священника и юноши к ней. [...] В этих симпатиях и влечениях нет кастической нетерпимости и самовольной изолированности, оне прямое свидетельство тождества породы и общности склада обстоятельств”⁴¹.

Аргумент аб “натуральнасці” такога лёсу для дзяўчынак падмацоўваўся сацыяльным аспектам, г. зн. колам зносінаў духавенства і матэрыяльнымі

прычынамі. Агульны скепсіс у адносінах да патрэбы ў адукацыі для шырокіх колаў насельніцтва, які панаваў у рэдакцыі “Вестника”, быў выказаны і ў гэтым артыкуле, але пры гэтым аўтар бачыў патрэбу ў атрыманні адукацыі будучай жонкі святара, абгрунтаваўшы гэта выключна патрэбамі самога мужчыны-святара: “Нужно ли давать образование девицам духовного сословия? Ответ на этот вопрос так очевиден, что мы задались им потому только, что он стоит на логической очереди. Если кто-нибудь имеет нужду в подруге образованной, то преимущественно священник, как человек образованный, как учитель церкви, наставническую миссию которого обязана отчасти и по силам разделять с ним и его жена, особенно в среде своего пола”⁴². Самым бяспечным месцам для атрымання адукацыі лічыліся вучылішчы духоўнага ведамства.

Мімаходзь у артыкуле быў выпісаны стэрэатып польскай выхавальцы (хатняй і ў пансіёне): “В западной России почти невозможно найти порядочную учительницу русскую, православную, в полном значении этих понятий; зато весьма легко найти разных шляхтянок, навязывающихся всякому встречному с предложением своих педагогических услуг и при этом за самое ничтожное вознаграждение. [...] Чему и как учили и учат эти паненки своих питомиц, нетрудно догадаться. Польский говор, польская интеллигенция, польское мирозерцание начинают исподволь прилипать к уму и сердцу девочки. [...] Не отдавать ли девиц духовного происхождения в местные пансионы, в женские гимназии? Не всегда удобно и не всегда безопасно. [...] Но опасность тут важнее неудобств. В пансионах западно-русских большинство учениц и наставниц латино-польского происхождения. Это большинство имеет всегда нравственное преимущество пред меньшинством, и религиозно-политический недуг первого, больше или меньше, явно или тайно, сообщается и последнему. Если нельзя вполне безопасно вверить педагогию этих пансионеров бойкое дитя светских русских родителей, а тем более простодушную, наивную и доверчивую малютку сельского священника, из которой нетрудно сделать что угодно, взявшись за дело с умением и энергией; а в этих качествах едва ли кто выдержит конкурс с польскими наставницами”⁴³.

Аўтар бачыў таксама “празмернасці” ў навучальнай праграме для “заходнерускіх жанчынаў”: “В этих заведениях почти совершенно заброшена хозяйственная часть, домоводство, когда как жена сельского священника, по преимуществу, сельская хозяйка. Зато в этих заведениях обращено особое внимание на болтовню французскую, на музыку, танцы и роскошь обстановки [...] Эта лингвистика, эти искусства ни на что не пригодятся в жизни сельского священника, не могут не забыться, при недосуге и недостатке практики, его женой. Говор французский мог бы доставить ей только два-три слу-

чая в жизни потщеславиться этим знанием перед теми, которые поставляют в нём апофеоз образования, а игра на фортепиано и потому уже мало применимая к быту сельского священника, что на покупку этого дорогого инструмента станет избытка материальных средств разве у одного из сотни священников. Да и тот, кто обзаведётся этим инструментом, едва ли не напрасно потратит на него трудовые деньги; жена будет услаждать (а большей частью терзать) слух немного разве долее медового месяца; потом обыденные хлопоты, далее возня с детьми и проч., сделают то, что инструмент покосится, струны перервутся [...]”⁴⁴.

Адносіны да танцаў былі яшчэ больш катэгарычнымі, падкрэслівалася дамінаванне і ўлада мужчыны ў гэтым пытанні, падмацаваныя дадаткова аўтарытэтам рэлігіі: “Что касается танцев, [...] мы решительно стоим на стороне того мнения, что жене священника не совсем прилично “потрясать образ Божий”. [...] Не нужно при этом забывать и того, что священник даёт формальное обещание, что жена его будет “неплясавица”⁴⁵.

Падобныя патрабаванні былі вельмі сугучныя з агульным настроем у адносінах да руху ў праваслаўнай традыцыі, дзе асуджалася свабода “ў паводзінах чалавека ў прысутнасці іншых людзей”⁴⁶, а жанчына ўспрымалася як патэнцыйная парушальніца сексуальнай этыкі.

Праграма вучылішчаў для дзяўчатаў духоўнага звання⁴⁷ (як і большасць мераў урада і Сінода) напоўніцу задавальняла аўтара артыкула, бо яна спрыяла “выхаванню і адукацыі рускай праваслаўнай жанчыны і добрай гаспадыні”: “Первая половина этой программы приспособлена к важнейшим потребностям человеческого духа, к обязанностям христианки и гражданки России, матери и руководительницы будущего поколения, выполнение второй половины программы снабжает питомицу данными, необходимыми для будущей хозяйки дома и помощницы мужа в устройстве и поднятии внешнего благосостояния”⁴⁸.

Напрыканцы аўтар з характэрнай эмацыйнасцю ўсклікаў: “Дай Бог, чтоб и в других учебных заведениях было обращено такое же серьёзное внимание на эти важные стороны образования русской женщины! Тогда жёны меньше рождали б и просвещали нигилистов, космополитов, индефферентистов, тогда бы мужей их меньше бы обкрадывали, обсчитывали разные аферисты и пролетарии; тогда немислимы были б эти стриженные девы, – это унижение женского пола, это грязь человечества⁴⁹; тогда бы юноша смело мог вверить свою честь и жизнь, участь своего потомства и состояния любой девице, не опасаясь со стороны ея мотовства или неразумия ни морального, ни материального”⁵⁰.

Да праблемаў вучылішчаў дзяўчат духоўнага звання выданне вярталася некалькі разоў. Падкрэслівалася, што дзяўчаты з гэтага саслоўя маюць адрозныя рысы, звязаныя з служэннем царкве, таму ад іх патрабавалі дакладнага выканання ўсіх маральных нормаў. У процілеглым выпадку, амаральнасць жонкі ўплывала на “само свяцэнство” мужа-святара⁵¹.

У іншым тэксце, які прэтэндаваў на асвятленне пытання з пункту гледжання метадыкі арганізацыі і выкладання ў вучылішчах, падкрэслівалася асаблівая місія жонкі святара ў сям’і, наяўнасць у яе такіх рысаў, як самаахвярнасць, сціпласць, дакладнае выкананне рэлігійных абрадаў⁵². Прыводзіліся вытрымкі з сачыненняў былых вучаніцаў розных вучылішчаў цэнтральных губерняў імперыі. На старонках “Вестника западной России” зрэдку гучаў голас самых жанчынаў. Трэба зазначыць, што гэтыя творы напісаныя ў падобным стылі і з аднолькавымі высновамі пра служэнне мужу, царкве і манархіі.

Цікавае да праблемаў ніжэйшага духавенства, чынавенства, настаўнікаў і часткова сялян была яскравай рысай публіцыстыкі часопіса. Падобная сацыяльная скіраванасць прыводзіла да дастаткова вострых высноваў у адносінах да дваранства. Падставай для гэтага быў нацыянальна-рэлігійны фактар (польскасць і каталіцтва большасці шляхецтва). Аднак прыкметнае значэнне мела справа маёмасці, асабліва канфіскаванай у паўстанцаў. У пэўнай ступені ідэалогія “заходнерусізму” была эмансипацыйнай у адносінах да інтэлігенцыі і часткі духавенства і сялянства (асабліва ў эканамічнай дзейнасці), але ў галіне гендэрнай яна была кансерватыўнай і нават анахранічнай (асабліва ў 60-я гады XIX ст., пасля шэрагу публікацый у расійскай прэсе, у тым ліку і твораў М.Г. Чарнышэўскага⁵³).

У публікацыях часопіса, нягледзячы на дэкларацыі пра клопат і зацікаўленасць лёсам сялянства, аўтары ў арыенталісцкім стылі падкрэслівалі яго прыгнечанае і прымітыўнае становішча, выкліканае падпарадкаванасцю польскаму памешчыку (часта падкрэслівалася, што замена памешчыка на расійскага адразу зменіць лёс “мужічка” ў лепшы бок). Прыкладам такой прэзентацыі ўкраінскага сялянства можа быць артыкул памешчыка Сцяпана Ерамева⁵⁴, дзе ён параўноўваў уклад жыцця і адзенне ўкраінцаў з кітайцамі, звяртаючы ўвагу на нібыта прымітыўнасць і недаразвітасць гэтых народаў⁵⁵.

Пісьменнік і чыноўнік Аляксей Старажэнка параўноўваў сялянаў беларускіх губерняў з афрыканскімі гатэнтамі: “Вошли горемычные, похожие более на готентотов, чем на людей нашей расы: невзрачные, немые, нечесанные, в рубищах. У женщины повыше кисти была перевязана правая рука ветошкою, почерневшею от нечистоты”⁵⁶. У іншым фрагменце апавядання Старажэнка апісаў лёс дзяўчыны, якую схілілі да сумеснага жыцця з каталіцкім

ксяндзом. Церпячы нястачу і маючы хворага бацьку, дзяўчына згаджаецца ісці прыслужваць святару. Праз год аўтар даведваецца пра яе горкі лёс: яна і нованароджанае дзіця паміраюць падчас родаў⁵⁷. У апавяданні Старажэнкі гэтая дзяўчына становіцца сімвалам Беларусі – дэнацыяналізаванай (спакушанай у каталіцтва), дэградаванай (у лахманах і галечы), над цэлам якой здзекуецца заходняя цывілізацыя ў асобе разбэшчанага ксяндза.

У гэтым аналізе бачны не толькі элементы рамантычнага нацыяналізму, але таксама арыенталістычна афарбаваныя спробы канструявання вобразаў Беларусі і Украіны як нейкіх далёкіх і адначасова блізкіх тэрыторый, падобныя да ўяўленняў жыхароў Заходняй Еўропы аб яе ўсходняй частцы ў XVIII ст. Уяўленні заходнееўрапейцаў канца XVIII ст. малявалі вобраз Усходняй і Паўднёвай Еўропы як пэўнага памежжа паміж цывілізацыяй і варварствам⁵⁸.

У некаторых тэкстах часопіса (галоўным чынам перадрукаваных з іншых выданняў і змешчаных у рубрыцы “Извлечения из газет и журналов”) аўтары рабілі пэўныя спробы абгрунтавання патрэбы ў адукацыі для жанчынаў для сярэдніх і ніжэйшых гарадскіх саслоўяў і сялянства.

Карэспандэнт згаданай ужо газеты “День” у 1864 г., апісваючы “бесплатную жаночую школу” ў Полацку, падкрэсліваў важнасць жаночай асветы менавіта ў кантэксце нацыянальнага ўздыму, прычым тут была гаворка таксама пра адукацыю сялян: “Важность женского образования не станет оспаривать ни один здравомыслящий человек: даже крестьянин-белорус – до сих пор оставшийся при мысли, что “бабу не сметь учить” – когда поговоришь с ним толком, соглашается, что и ей надо быть грамотной. Образование для Белоруссии составляет вопиющую необходимость, если мы хотим с корнем уничтожить все следы полонизма между простолюдными. В быту мужика-белоруса мать для дитяти и кормилица, и нянька, и воспитательница. Матерям главным образом мы обязаны и сохранением русского начала в Белоруссии окатоличенными крестьянами. Грамотная белорусинка, воспитанная в русском духе передаёт познания своему дитяти и сделает из него человека, сознательно русского, тогда как теперь при невежестве крестьянок, нередкость ещё встретить мужика, который не даёт вам отчёта в том, к какому он принадлежит народу”⁵⁹.

Тут зноў жанчына выступае ў ролі памочніцы мужчыны, а яе адукацыя патрэбна для пераказу ведаў пра “нацыянальнае” ўласнаму мужу і дзецям. Варта звярнуць увагу на словы “Белорусския”, “белорусинка”. Аўтар, здаецца, не вызначыўся, як называць сваю гераіню, і яшчэ знаходзіцца ў пошуку адпаведнага слова. Важным фактарам тут быў прыклад польскай сям’і, дзе час-

цей за ўсё менавіта жанчыны былі пераказчыцамі нацыянальнай ідэалогіі, але аўтар на гэта непасрэдна не спасылаецца.

Створаныя ў межах “заходнерускага” дыскурсу вобразы жанчыны паўплывалі на стэрэатыпізацыю ролі жанчыны ў расійскім каланіяльным дыскурсе ў адносінах да Беларусі. Пры гэтым станючы і адмоўны жаночыя вобразы змяшчаліся ў этнічны і рэлігійны кантэксты і практычна не існавалі без іх.

“Заходнеруская” мадэль не парушала традыцыйны тып гендэрных адносін, бо жанчына ўспрымалася негатыўна (традыцыйна для хрысціянства, у гэтым выпадку для праваслаўя⁶⁰), але пры гэтым усё маркіравалася рэлігійна-этнічнымі фактарам: усё ж такі свая лепей, чым чужая⁶¹.

Заходнееўрапейская мадэль гендэрных адносін, якая існавала ў XIX ст., прынцыпова не адрознівалася ад сітуацыі Усходняй Еўропы. Мужчынскі і жаночы стэрэатыпы базаваліся на хрысціянстве і падкрэслівалі перавагу мужчыны з дапамогай рэлігійных практык і адукацыі. Перанос феміністычных ідэй у Еўропе праходзіў з захаду на ўсход, і змены гендэрных уяўленняў адбываліся вельмі павольна⁶².

Цікавасць да жаночага пытання ў аўтараў часопіса хутчэй за ўсё была выкліканая некалькімі фактарамі. Другая палова XIX ст. была пачаткам руху за жаночую эмансipaцыю ў Расійскай імперыі, асноўным патрабаваннем якога было права на атрыманне вышэйшай адукацыі і на працу па-за домам⁶³. Аўтары і выдаўцы часопіса не маглі абмінуць гэты працэс і спрабавалі яго каментаваць з кансерватыўных пазіцый.

Уласна ў кантэксте беларуска-літоўскіх земляў вялікае значэнне для ідэолагаў “заходнерусізму” меў фактар удзелу жанчынаў у паўстаннях 1830–1831 і асабліва 1863–1864 гг., які імі ўспрымаўся як прыкмета “недасканаласці” сацыяльнай структуры паўстанцкага руху і адначасна як пагроза традыцыйнай уладзе мужчыны (жанчына разам з каталіцкім святаром ацэньвалася ў якасці галоўнага “прапагандысцкага сродку”, а ўдзел у паўстанні як выхад у публічную прастору).

Канкурэнцыя з боку польскага нацыянальнага руху была таксама адной з прычынаў цікавасці да жанчыны. “Нацыянальны праект” прадугледжваў трансляцыю ідэй у масавую свядомасць (у дадзеным выпадку – сялянскую), а правадніком “заходнерускіх” ідэй сярод “уласнага полу”⁶⁴ павінна была быць жонка святара (таксама як у польскім выпадку – маці, бабуля, гувернантка ці няня)⁶⁵.

Непарыўна з гэтым было звязанае пытанне аб адукацыі і асвеце. Інстытут адукацыі павінен быў мець утылітарны і кансерватыўны характар (асноўная

ўвага надавалася пытанням хатняй гаспадаркі і рэлігійным прадметам), які выключалі ўплыў іншай культуры (у тым ліку і замежных моваў), адначасова пераносічы ў беларуска-літоўскія губерні сацыяльныя мадэлі і стэрэатыпы паводзінаў (у тым ліку і гендэрныя ролі) з цэнтральных губерняў імперыі (што не заўсёды ўдавалася)⁶⁶. Трэба пры гэтым падкрэсліць, што аўтары галоўным чынам цікавіліся праблемамі выхавання дзяцей амаль выключна сваёй сацыяльнай групы (духавенства), а калі размова ішла пра школы для праваслаўных сялянскіх дзяцей, то амаль заўсёды прадуглеждвалася, што яны павінны быць толькі для хлопчыкаў⁶⁷. Мадэль гендэрнай сацыялізацыі, выкарыстаная ў такой школе прадугледжвала сепарацыю па полаваму і саслоўнаму прынцыпу, узмацняючы патрыярхальны тып адносінаў.

Асноўную ўвагу аўтары надавалі жанчынам свайго саслоўя і спрабавалі канструяваць іх калектыўную ідэнтычнасць ва ўласным, мужчынскім разуменні. У нарацыі голас жанчыны быў толькі ілюстрацыяй (напрыклад, прыводзіліся вытрымкі з сачыненняў вучаніцаў жаночых вучылішчаў духоўнага ведамства), якая суправаджалася заўсёды каментаром аўтара-мужчыны. Мужчынскі голас рашуча дамінаваў, не пакідаў сумніву і зацвярджаў “натуральнасць” абараняемай гендэрнай сістэмы. Імкненне да кансервацыі сацыяльных роляў, недапушчэнне значных зменаў у становішчы жанчынаў і далучэнне насельніцтва “заходняй Расіі” да праекта расійскага нацыяналізму былі галоўнымі матывамі ў тэкстах “Вестника западной России”. Але адначасна нельга сказаць, што гэты мужчынскі голас не баяўся жаночага руху. Часам здаецца, што яго больш турбавала менавіта полька, а не польскі ўзброены паўстанец.

Даследаванне нацыянальных ідэалогій без уліку гендэрнага фактара застаецца няпоўным і пакідае па-за даследчыцкім полем паралельныя і скрыжаваныя з нацыяналізмам ідэалогіі і рухі. Нават зважаючы на метадалагічныя цяжкасці прыняцця гендэрнай опыкі ў гістарычных даследаваннях на постсавецкай прасторы, гендэрны падыход мае перспектывы, асабліва ў кантэксце інтэрдысцыплінарнасці і метадалагічнай разнастайнасці. Вывучэнне феномена “заходнерусізму” яшчэ далёка не завершана, а зварот да гендэрнага складніка гэтай ідэі значна павялічвае шансы на больш поўную рэканструкцыю беларускай і ўсходнееўрапейскай гісторыі ідэі ў XIX стагоддзі.

Заўвагі

- ¹ Артыкул напісаны на падставе даклада, прачытанага на навуковай канферэнцыі “На обломках імперыі: границы гендера как границы нации / After Empire: Gender boundaries as the border of nation” (28–30 чэрвеня 2007 г., Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт, Вільня).
- ² Сярод даволі значнай літаратуры па дадзенай праблеме (апрача ўжо класічных працаў сацыёлагаў і гісторыкаў Э. Гелнэра, Б. Андэрсана, М. Гроха) трэба вылучыць нядаўнія публікацыі: Смоленчук А. Литвинство, западнорусизм и белорусская идея. XIX – начало XX вв. // *Перекрёстки*. – 2007. – № 1–2. – С. 5–16; Радзик Р. Нетипичное общество // *Перекрёстки*. 2006. – № 1–2. С. 196–213; Radzik R. Běloruský a český národovotvorný proces v 19. století (do roku 1914): shody a rozdíly // *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model*, Sborník příspěvků z konference konané 4.-6.7. 2006 v Praze. – Praha, 2006. – S. 74–96; Терешкович П. Белорусы в контексте национального возрождения народов западного пограничья Российской империи на рубеже XIX–XX вв. // *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model...* – S. 41–60; Екельчык С. Нацыяналізм украінцаў, беларусаў і славакаў // *Arche*. – 2001. – № 2. – С. 30–41.
- ³ Панараму канструявання “рускай Літвы” і “рускай Вільні” сярод іншых этна-рэлігійных супольнасцяў паказаў польскі гісторык Анджэй Раманоўскі, гл.: Romanowski A. *Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*. – Kraków, 2003. – S. 46–89. Сярод найноўшых працаў, у якіх разгорнута даследаецца праблема асэнсавання Вільні ў якасці рэгіянальнага цэнтра ў расійскай імперскай палітыцы вярта ўзгадаць даследванні літоўскага гісторыка Дарыюса Сталюнаса: Staliūnas D. *An Awkward City: Vilnius as a regional centre in Russian nationality policy (1860–1914)* // *Rosja i Europa Wschodnia: “imperiolgia” stosowana / Russia and Eastern Europe: applied “imperiology”, pod red. A. Nowaka*. – Kraków, 2006. – S. 222–243; Staliūnas D. *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. – Amsterdam – New York, N. Y., 2007. – P. 27–41.
- ⁴ Литвинский А., Карев Д. Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX веков // Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы. – Гродна, 2004. – С. 216.
- ⁵ Карев Д. Белорусская историография в эпоху капитализма (1861–1917 гг.) // *Наш Радавод*. Кн. 3. Ч. 1. – Гродно, 1991. – С. 52–53.
- ⁶ Вульф Л. *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. – Москва, 2003.
- ⁷ Цьвікевіч А. “Западнорусизм”. Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст. – Менск, 1993.
- ⁸ Карев Д.В., Нечухрин А.Н. Развитие исторических исследований в Республике Беларусь: общие тенденции // *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта ім. Я. Купалы*. – Серыя 1. – 2000. – № 1 (3). – С. 19.
- ⁹ Черепица В.Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества. – Гродно, 1998. – С. 12.

- ¹⁰ Карев Д. Белорусская историография во второй половине XIX – начале XX вв. // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX вв. – Минск, 1996. – С. 46.
- ¹¹ Сярод філасофскіх і культуралагічных даследаванняў трэба вылучыць наступныя працы: Бабкоў І. Генэалёгія беларускай ідэі // *Arche*. – 2005. – № 3. – С. 136–165; Булгаков В. История белорусского национализма. – Вильнюс, 2006. – С. 141–189.
- ¹² Варта дадаць, што выключэннем з гэтага шэрагу прац з’яўляецца даследаванне Паўла Церашковіча, у якім параўнаўчая перспектыва становіцца асновай. Між іншым ён таксама параўноўвае “заходнерусізм” з іншымі падобнымі ідэямі сярод украінцаў і латышоў, гл.: Терешкович П. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. – Минск, 2004. – С. 134–144. Ю. Барабаш зрабіў спробу параўнаўчага аналізу “заходнерусізма” з “маларасійствам”, аднак ягоны артыкул больш прысвечаны ўкраінскаму феномену і апісвае больш літаратурныя творы, чым уласна гістарыяграфію і публіцыстыку, гл.: Барабаш Ю.Я. Сиамские близнецы. Западнорусизм и малоросийство в национальном самосознании белоруса и украинца // *Русь – Литва – Беларусь. Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии. По материалам международной научной конференции, посвящённой 90-летию со дня рождения Н.Н. Улащика (Москва, 31 января 1996 г.)*. – Москва, 1997. – С. 95–119.
- ¹³ Алег Латышонак параўнаў “заходнерусізм” з ідэалогіяй краёўцаў і назваў гэтыя два феномены “ідэалагізаванай тутэйшасцю”, гл.: Łatyszonek O. Krajowość i „zapidnorrussizm”: tutejszość zideologizowana // *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, pod red. J. Jurkiewicza. – Poznań, 1999. – S. 35–39 (беларускі пераклад: Латышонак А. Краёвасьць і “западнорусізм”. Ідэалагізаваная тутэйшасць // Латышонак А. Нацыянальнасьць – Беларусь. – (Вільня), 2009. – С. 437–440).
- ¹⁴ Казакевіч В., Казакевіч А. Да праблемы генезісу беларускай ідэнтычнасці // *Палітычная сфера*. – 2006. – № 6. – С. 23.
- ¹⁵ Пра праблемы, звязаныя з развіццём гендэрнай гісторыі як асобнай дысцыпліны, гл.: Юкина И.И. Проблемы становления российской истории женщин // *Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. научн. статей. Вып. 1 / Под ред. И.Р. Чикаловой*. – Минск, 2001. – С. 74–84 (асабліва с. 84); Пушкирёва Н.А. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы // *Вопросы истории*. – 1998. – № 6. – С. 76–86.
- ¹⁶ Гісторыкі, пачынаючы з канца XIX ст. аналізавалі тэксты “Вестника западной России”, гл.: Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. IV. Белоруссия и Сибирь. – СПб., 1892. – С. 90–100; Цьвікевіч А. “Западнорусізм”. Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст... – С. 40–103; Самбук С.М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX в. (по материалам периодической печати). – Минск, 1976. – С. 27–29, 32–33, 49, 71–72; Кузняева С. “Вестник западной России” // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. – Т. 2. – Мінск, 1994. – С. 252–253; Romanowski A. *Pozytywizm na Litwie*... S. 80; Литвинский А., Карев Д. Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX веков... – С. 219–221.

- ¹⁷ Паводле А. Цвікевіча, жонка Ксенафонта Гаворскага Юдзіф мела габрэйскія карані, што, верагодна, мела пэўныя псіхалагічныя наступствы для выдаўца “Вестника”. Пад канец жыцця Гаворскі захварэў і быў змешчаны ў псіхіятрычную бальніцу, гл.: Цвікевіч А. “Западнарусизм”. Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст... – С. 20, 98.
- ¹⁸ Литвинский А., Карев Д. Западнарусизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX веков... – С. 220–221.
- ¹⁹ Кулиш П. Встреча. Отрывок из исторического романа начала XVII века (продолжение) // Вестник юго-западной и западной России. – Т. II. – 1862. – Кн. 2 (август). – Отд. IV. – С. 75–87; Кулиш П. Падзенне шляхетскага господства в Украіне абодвух бакоў Дняпра в XVII стагоддзі // Вестник юго-западной и западной России. – Т. II. – 1862. – Кн. 4 (октябрь). – Отд. II. – С. 190–202; Кулиш П. Падзенне шляхетскага господства в Украіне абодвух бакоў Дняпра в XVII стагоддзі // Вестник юго-западной и западной России. Т. II. – 1862. – Кн. 5 (ноябрь). – Отд. II. – С. 220–239.
- ²⁰ Русский. Несколько слов к уроженцам и жителям юго-западной и северо-западной России, называющих себя поляками // Вестник западной России. – Т. IV. – Кн. 10. – 1866. – Отд. III. – С. 2.
- ²¹ П.-Р. Объяснение одной фразы в объявлении об издании “Вестника юго-западной и западной России” // Вестник юго-западной и западной России. – Т. II. – 1862. – Кн. 4 (октябрь). – Отд. IV. – С. 69–70.
- ²² Два-три слова о сочувствии патриотическим движениям и притязаниям поляков // Вестник юго-западной и западной России. – Т. II. – 1862. – Кн. 5 (ноябрь). – Отд. IV. – С. 124.
- ²³ Тамсама. – С. 135.
- ²⁴ К-ий И. Александр Герцен, он же Искандер // Вестник юго-западной и западной России. – Т. IV. – 1862. – Кн. 6 (декабрь). – Отд. IV. – С. 226–227.
- ²⁵ Кулжинский Г. Пред мятежом. Драма в 4-х действиях (Действие происходит в уездном городке западной России) // Вестник западной России. – Т. III. – Кн. 9. – 1866. – Отд. IV. – С. 223–250.
- ²⁶ Wilkinson Stuart. Польша и поляки. Польские женщины. Перевод с английского сочинения Poland and the Poles. The Polish Ladies, by Stuart Wilkinson, London // Вестник западной России. – Т. III. – Кн. 9. – 1866. – Отд. IV. – С. 251–278.
- ²⁷ Фуке Л. Нет более Польши! // Вестник западной России. – Т. IV. – Кн. 10. – 1866. – Отд. IV. – С. 32–46; Фуке Л. Нет более Польши! (продолжение) // Вестник западной России. – Т. IV. – Кн. 11. – 1866. – Отд. IV. – С. 160–177.
- ²⁸ У “заходнерускім” дыскурсе каталіцызм звязваўся з “фанатызмам” духавенства і жанчынаў. У шматлікіх тэкстах гэтае веравызнанне выступала як “фанатычнае”, а многія каталіцкія рэлігійныя практыкі ацэньваліся з пункту гледжання “праваслаўнай нормы” ці свецкага секулярызму. Гл., напр.: Ст. Письма из западного края России. XI. Кто наши враги? // Вестник западной России. – Т. I. – 1865. – Кн. II. – Отд. IV. – С. 163–164; Синицкий Д. Характер церковного управления в юго-западной и западной Руси пред Брестской унией // Вестник юго-западной и западной России. – Т. II. – 1862. – Кн. 5 (ноябрь). – Отд. II. – С. 61–66.

- ²⁹ Цікавы аналіз абуджэння “народнага каталіцызму” ў Заходняй Еўропе (перадусім у Германскай імперыі) у параўнанні з антыкаталіцкай рыторыкай і практыкай віленскіх чыноўнікаў у “Паўночна-Заходнім краі” гл.: Долбилов М. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва, 2010. – С. 230–237. Аднак, як зазначае М. Далбілаў, феномен абуджэння каталіцкасці сярод сялянскага насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў амаль не вывучаны і патрабуе больш дакладнага разгляду і не толькі з перспектывы дзеянняў і ўяўленняў улады.
- ³⁰ De Giorgio M. The Catholic Model // A History of Women in the West. Vol. IV: Emerging Feminism from Revolution to World War, ed. by G. Fraisse and M. Perrot. – Cambridge, Mass. – London, 1993. – P. 166–197.
- ³¹ Тамсама. – P. 184–186.
- ³² Тамсама. – P. 186–188.
- ³³ Тамсама. – P. 195.
- ³⁴ Редакцыя газеты “День”, яе супрацоўнікі і ўсе сочувствуючыя ёй. Из Москвы к православным белорусам не из крестьян, преимущественно к белорусскому духовному сословию // Вестник юго-западной и западной России. – Т. IV. – Кн. 12 (июнь). – 1863. – Отд. IV. – С. 201. Складана адназначна сцвярджаць, ці была мова, пра якую ідзе гаворка ў артыкуле літаратурнай польскай, ці, магчыма, змешаным варыянтам польскай і беларускіх дыялектаў, але распаўсюджанасць польскай мовы сярод былога ўніяцкага духавенства была цалкам звычайнай і вытлумачальнай з’явай. Разам з тым рыторыка такога тыпу мела таксама значныя секулярныя моманты, якія фактычна прыніжалі (ці самапрыніжалі) прываслаўе (прычым не толькі канкрэтна стан прываслаўнай царквы ў “Заходнім краі”, але таксама ў велікарускіх губернях). Міхаіл Далбілаў падрабязна прааналізаваў таксама гэты дыскурс і ягонае значэнне для расійскай палітыкі ў рэгіёне, гл.: Долбилов М. Русский край, чужая вера... – С. 123–136.
- ³⁵ Редакцыя газеты “День”, яе супрацоўнікі і ўсе сочувствуючыя ёй. Из Москвы... – С. 201.
- ³⁶ Пра эвалюцыю ўніяцкага духавенства і ягонае значэнне для беларускай ідэі (ці, прынамсі, для развіцця нейкай формы рэгіянальнай прывязанасці да беларуска-літоўскіх земляў у XIX ст.), гл.: Латышонак А. Унія і беларускі нацыянальны рух з сярэдзіны XVIII да сярэдзіны XX стагоддзя // Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларусь... – С. 380–391.
- ³⁷ Тамсама. – С. 202–203.
- ³⁸ Об училищах для девиц духовного звания // Вестник западной России. – Т. III. – Кн. 8. – 1866. – Отд. IV. – С. 217; Муравьёва М. Г. История женского образования // Словарь гендерных терминов / Под ред. А.А. Денисовой. – Москва, 2002, <http://www.owl.ru/gender/091.htm> (апостыня наведанне 11. 01. 2011).
- ³⁹ Ступакевич М.А. Женское образование в Беларуси (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Гродно, 2006. – С. 38–39.
- ⁴⁰ Там же. – С. 39.
- ⁴¹ Нечто об училищах для девиц духовного звания (по поводу газетных толков об этом предмете) // Вестник западной России. – Т. III. – 1866. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 13–15.

- 42 Тамсама. – С. 19.
- 43 Тамсама. – С. 19–21.
- 44 Тамсама. – С. 22.
- 45 Тамсама. – С. 23.
- 46 Пушкарёва Н.А. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 64–65.
- 47 Значная ўвага публіцыстаў да навучальных устаноў, падпарадкаваных духоўнаму ведамству была выклікана таксама дыскусіямі паміж Міністэрствам народнай асветы і Сінодам аб падпарадкаванні пачатковай сельскай адукацыі. Паміж праваслаўным духоўным ведамствам і адпаведным міністэрствам было выразнае саперніцтва па гэтаму пытанню, аднак канчаткова менавіта свецкае міністэрства перамагло ў гэтай дыскусіі. Больш падрабязна гл.: Дальман С.В. Развитие системы управления народным образованием в России во второй половине XIX века. – СПб., 2007. – С. 82–96.
- 48 Нечто об училищах для девиц духовного звания... – С. 25.
- 49 Магчыма, аўтар меў на ўвазе нігілістак, “новых людзей”, апісаных у рамане М.Г. Чарнышэўскага “Что делать?” (1863).
- 50 Нечто об училищах для девиц духовного звания... – С. 25.
- 51 Об училищах для девиц духовного звания... – С. 217 (артыкул перадрукаваны з часопіса “Северная почта”, № 80 за 1866 г.).
- 52 Некоторые черты воспитания в училищах девиц духовного звания и принесённые им плоды // Вестник западной России. – Т. III. – Кн. 9. – 1866. – Отд. IV. – С. 290–312.
- 53 Яковкина Н.И. История русской культуры. XIX век. – СПб., 2000. – С. 344; Митрофанова А. А. Тема пола в философской и общественно-политической мысли России середины XIX – середины XX вв. // Введение в гендерные исследования / Под общ. ред. И. В. Костиковой. – Москва, 2005. – С. 57–61; Новикова Н. Всероссийский союз равноправия женщин (1905–1914 гг.): к вопросу о характере русского феминизма // Гендерные истории Восточной Европы. Сб. научн. статей / Под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето. – Минск, 2002. – С. 88–89; Ратчилд Р. Дж. Возвращение женской истории: пол, класс, феминизм в дореволюционной России // Гендерные истории Восточной Европы... – С. 68.
- 54 Сцяпан Ерамеёў у сакавіку 1859 года купіў вёску Чырвоная Слабада ў Кіеўскім паўце ад Канстанціна і Станіслава Сабанскіх, а таксама абавязаўся пры гэтым выплаціць даўгі былых уласнікаў вёскі: Цэнтральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 486, оп. 5, спр. 256, арк. 85зв-86 (Книга Киевской Палаты Гражданского суда для записки купчих и крепости и данных на имения на 1850 г.).
- 55 Еремеев С. По поводу свиток и хохломани // Вестник юго-западной и западной России. – Т. IV. – 1863. – Кн. 10 (апрель). – Отд. III. – С. 6.
- 56 Стороженко А. Эпизод из поездок по северо-западному краю России // Вестник западной России. – Т. II. – 1866. – Кн. 5. – Отд. IV. – С. 125.
- 57 Там же. – С. 115–130.
- 58 Вульф Л. Изобретая Восточную Европу... – С. 47.

- ⁵⁹ Письмо из Полоцка в газету “День” // Вестник западной России. – Т. I. – 1864. – Кн. 9 (сентябрь). – Отд. IV. – С. 403.
- ⁶⁰ Пушкарёва Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика... – С. 61.
- ⁶¹ Характэрна, што пры агульных падазронах адносінах да адукацыі ў асяродку рэдакцыі часопіса, існаванне жаночай школы ў Полацку было падставай для захаплення і апісання яе ў якасці “ўласнай” фартэцы ў варожым этнічным атачэнні: “Среди этого наводнения полоцкой жидовщиной, которое не знает отливов, а только приливы, “Бесплатная женская школа” составляет настоящую отраду для человека русского”, цыт. паводле: Письмо из Полоцка в газету “День”... – С. 403. Антысеміцкі дыскус “Вестника” таксама заслугоўвае ўвагі і падаецца перспектыўным для больш глыбокага даследавання.
- ⁶² Evans Clements B. Continuities Amid Change: Gender Ideas and Arrangements in Twentieth-Century Russia and Eastern Europe // A Companion to Gender History, ed. by T. A. Meade and M. E. Wiesner-Hanks. – Malden, MA etc., 2006. – P. 556–557.
- ⁶³ Градскова Ю.В. Женские движения. Возникновение и развитие феминизма // Введение в гендерные исследования... – С. 76; Юкина И.И. Формирование феминистской идеологии в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX веков) // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. научн. статей. Вып. 2 / Под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск, 2002. – С. 229–240.
- ⁶⁴ Нечто об училищах для девиц духовного звания... – С. 19.
- ⁶⁵ Жанчына як памочніца ў трансляцыі нацыянальнага праекта, але ўжо ўласна беларускага ў 20-30-я гады XX ст. апісаная А. Гапавай. Гэты вобраз мае шмат аналогіяў з “заходнерускім”, гл.: Гапова Е. Между войнами: женский вопрос и национальные проекты в Советской Белоруссии и Западной Беларуси // Гендерные истории Восточной Европы... – С. 100–123.
- ⁶⁶ У часы Рэчы Паспалітай, асабліва ў XVII ст., адбываўся трансфер культурных здабыткаў (у тым ліку таксама гендэрных стэрэатыпаў і мадэляў адносінаў) з Польшчы ў Расію менавіта праз беларускія і ўкраінскія землі. У XIX ст. прыхільнікі русіфікацыйнай палітыкі спрабавалі ажыццявіць падобны трансфер, толькі ўжо ў адваротным кірунку – з усходу на захад. Нэнсі Шэлдс Колман звярнула ўвагу на значэнне трансфера XVII ст. для Маскоўскай дзяржавы, гл.: Shields Kollmann. Self, Society and Gender in Early Modern Russia and Eastern Europe // A Companion to Gender History, ed. by T. A. Meade and M. E. Wiesner-Hanks. – Malden, MA etc., 2006. – P. 358–370 (асабліва с. 363).
- ⁶⁷ Падрабязней пра адукаванасць і ўзровень пісьменнасці сялянскіх беларускіх губерняў, гл.: Толмачёва С.А. Социальный статус белорусской крестьянки во второй половине XIX в. // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. научн. статей. Вып. 1... – С. 278–290. Праблему пашырэння пісьменнасці сярод беларускіх сялян дакладна даследаваў Сяргей Токць, гл.: Токць С. Белорусская вёска ў эпоху зьменаў: Другая палова XIX – першая траціна XX ст. – Менск, 2007. – С. 56–78.